

№5-дәріс. Қазіргі ғылыми сөйлеу стилінің жанрлары. Ғылыми зерттеу әдістері. Тақырыпқа және тапсырмаларға сәйкес әдістерді таңдау ережелері.

Ғылыми стильдің жанрлары

- 1. Ғылыми мәтіннің құрылымы**
- 2. Ғылыми - бағалау мәтіндері**
- 3. Ғылыми стильдегі сипаттама және талдау мәтіндері**
- 4. Академиялық мәтіндер**
- 5. Ғылыми стильдің ауызша түрлері**

1. Ғылыми мәтіннің құрылымы

Ғылыми мәтіндегі мәліметтердің берілу жүйесі мен оның ішкі бөліктерінің орналасу ретін, ерекшеліктерін білу ғылыми мәтінмен жұмыс істеуді жеңілдетеді. Яғни, ізденуші реферат, түсініктеме, конспект немесе аудармамен айналысып жұмыс жасағанда, уақыт үнемдей отырып, қажетті материалды тез, дәл таба алады.

Ғылыми мәтіннің құрылымы сыртқы және ішкі элементтерден тұрады. Ғылыми мәтіннің ішкі құрылымы элементтеріне экскурс, тақырыптық шегініс және авторлық бағалау жатса, сыртқы құрылымы элементтеріне аталуы, түйін, кіріспе, бап, тарау, қорытынды жатады. Сонымен, мәтіннің құрылымы деп мәлімет беру мақсатында өзара күрделі байланысқа түскен тілдік элементтердің жиынтығын айтамыз.

Құрылымның ішкі элементтері

Экскурс - сөз болып отырған ғылым саласына байланысты, жанама мәселелерден хабардар ету, соған шолу жасау. Тақырыпқа жанама мәселелер ретінде мәселенің тарихы, жалпы қоғамдық, әлеуметтік, саяси, қаржыландыру мәселелері қарастырылады. Экскурс таза ғылыми мәтіндерден гөрі жалпы жұртшылыққа арналған ғылыми-көпшілік мәтіндерде кездеседі, себебі таза ғылыми мәтіндер көп сөзділіктен гөрі, нақты тұжырымдарға негізделуі тиіс.

Тақырыптық шегініс - қаралып отырған мәселелермен тығыз байланысты, бірақ нақты осы еңбекте зерттеу нысаны болмай отырған мәселені қамтиды.

Авторлық бағалау - көтерілген мәселеге байланысты автордың субъективтік көзқарасы, эмоциональды-зерделі ой толғаныстары, өзіндік ғылыми тұжырымдары. Авторлық бағалау ғылыми-көпшілік мәтіндерде де, нақты ғылыми мәтіндерде де кездеседі, себебі автор қандай мәселеге байланысты болмасын өз ойын ортаға салуға құқылы.

Құрылымның сыртқы элементтері

Аталуы - көбіне хабарлы сөйлем арқылы беріледі, алайда сұраулы сөйлем арқылы да мәтін атауын беруге болады. Мәтіннің атауы жалпы алғанда бірнеше қызмет атқарады: нормативті (қалыпты үлгі), мәліметтік, жарнамалық, саралау. Ғылыми – көпшілік мәтіндердің атауы экспрессивтік- эмоциональды болып, көп жағдайдан хабар беруі керек.

Түйін - оқырманның қажетті мәліметті тез тауып, уақыт үнемдеуіне мүмкіндік жасайды. Түйіннің негізінде мәтінге арқау болған негізгі ой жатады. Түйін ғылыми-көпшілік мәтінде де, таза ғылыми мәтінде де кездеседі. Ғылыми-көпшілік

мәтінде зерттеудің болашағын, мақсатын, көтерілген не қозғалған мәселенің тиімділігін, ғылым саласында алатын орнын нұсқайды. Ғылыми мәтінде зерттеудің нақты қысқаша мазмұнын баяндайды. Зерттеу әдісі мен оның нәтижесін көрсетеді.

Кіріспе - ғылыми-көпшілік мәтіндерде мәселенің тарихын баяндай келіп, оқырманды сол мәселеге байланысты соңғы ғылыми жаңалықтармен таныстырады. Сондай-ақ тәжірибе жасалып, зерттеу жүргізілген жер, оның авторлары, қоршаған орта ахуалы т.б. екінші қатардағы мәселелермен таныстыру арқылы оқырманның сол мәселені терең, жете түсінуіне жағдай жасайды, сондай-ақ басқа мәселелер қатарынан айқынырақ, түсініктірек етіп көрсетеді. Жеке ғылыми мәтіндерде зерттеудің мақсатына, зерттеу нысанына, мәселенің тарихына қысқаша шолу жасалады.

Бапта жалпы қарастырылатын мәселенің бір ғана сұрағы төңірегінде сөз болады. Көтерілген мәселе туралы айтылған ой нақты, жинақы, бірізді берілуі тиіс. Әр баптың өз атауы болуы тиіс немесе санмен белгіленеді. Бап таза ғылыми-зерттеу еңбектерінде қолданылады.

Тарау - логикалық жағынан аяқталған біртұтас мәтіннің бөлігі болып табылады. Тараудың құрамына бірнеше бап кіруі мүмкін, сондықтан ол таза ғылыми-зерттеу еңбектерінде кездеседі. Тарауда көтерілген мәселе толық тұжырымдалған болуы тиіс.

Қорытынды - мәтін құрылымының соңғы бөлігі. Мұнда зерттеудің болашағы, оның жалпы ғылым саласындағы алатын орны, маңыздылығы сөз болады. Оқырман үшін қорытынды бөлім аса маңызды, себебі онда зерттеу нысаны болып алынған мәселе туралы нақты ғылыми тұжырым, ғылыми ұсыныс жасау арқылы, зерттеу нәтижесіне қорытынды жасалады.

2. Ғылыми - бағалау мәтіндері

Ғылыми - бағалау мәтіндеріне *түсініктеме* (аннотация), *пікір* (отзыв), *сыни-пікір* (рецензия) жатады. Бұл мәтіндердің барлығы да белгілі бір жазылып біткен ғылыми еңбекке арналып жазылады, бірақ олардың жазылу мақсаты әр түрлі болады. Мысалы, *сыни-пікір* жазылып біткен, бірақ жарыққа әлі шықпаған, басылуға жолдама алған еңбекке жазылса, пікір жазылып біткен және баспадан шыққан немесе баспасөз бетінде жарияланған еңбекке жазылады. Ал *түсініктеме* басылып шығатын еңбекке арналып жазылатын қысқаша мәлімет. Ғылыми – бағалау мәтіндерінің мазмұны мен құрылымы өзара ұқсас болғанмен, олардың өзіндік ерекшеліктері және атқаратын қызметі де бар. Дегенмен, олардың бәріне ортақ белгілер де жоқ емес. *Оларды жазу барысында мынадай библиографиялық мәліметтер міндетті түрде жазылуы тиіс: еңбектің атауы, авторы, қашан, қайда шыққаны, қысқаша мазмұны, кімдерге арналғаны.*

Түсініктеме - түпнұсқаға (кітап, оқулық, монография, мақала) жазылған қысқаша сипаттама. Мұнда түсініктеме жазылып отырған еңбектегі негізгі тақырыптық мәселелер қамтылады. Түсініктемеде сол еңбектің мақсаты, қысқаша мазмұны, кімдерге арналғаны, ғылымның қай саласын қамтитыны көрсетіледі. Түсініктеменің оқырман үшін маңызы зор. Дұрыс және сауатты жазылған түсініктеме қажетті еңбекті тез тауып, уақыт үнемдеуге септігін тигізеді.

Түсініктеме көпшілікке түсінікті, қарапайым тілде жазылуы тиіс.

Сыни-пікір - белгілі бір еңбекке (монография, диссертация, ғылыми мақала) сыни бағытта жазылады. Сыни-пікір (рецензия) әдетте жарыққа шығатын еңбектің кемшіліктерін болдырмау мақсатында, қате пікір айтылған тұстары көрсетіле жазылады. Сыни-пікірде еңбекте көтерілген мәселеге байланысты әділ сын айтылады. Мұнда зерттеу нысанының дәлдігі, зерттеу әдісі, фактілердің топтастырылуы, статистикалық мәліметтердің дәлдігі мен сәйкестілігі, зерттеу нәтижелерінің маңыздылығы баса көрсетіледі. Сыни-пікір ең алдымен ғылыми негізде, сол саланың мамандарына түсінікті тілде, салалық және сала аралық терминдерді негізді қолдана отырып жазылуы тиіс.

Сыни-пікірді сала мамандарына, шығарма авторына және оқырмандарына пайда келтіретіндей етіп, сол саланы терең білетін, жан-жақты білімді маман жазуы тиіс. Рецензент еңбектің дәлелдей отырып, ойландырғысы келген тұстарын тезис-антитезис арқылы баяндайды. Еңбектің ғылым саласында алатын орны мен маңызына, еңбектің көлеміне, рецензент - автордың нақты тұжырымдарына байланысты сыни-пікір ғылыми мақалаға ұласуы мүмкін.

Сыни-пікір соңында автор нақты тұжырымдар негізінде ғылыми-сауатты қорытынды жасайды. Ғылыми еңбекке жазылған сыни-пікір объективті болу керек, себебі ғылым жолы аса жауапкершілікті қажет етеді. Мұның өзі ғылым саласының дағдарысқа ұшырап, тұйықталмай, еркін дамуына септігін тигізеді.

Пікір әдетте аяқталған еңбекке (*монография, диссертация, ғылыми мақала*) жолдама, баға ретінде жазылады. Пікірде еңбектің жазылу мақсаты, ғылым саласында алатын орны, практикалық-өндірістік қолданыс қажеттілігі түсіндіре пайымдау арқылы баяндалады. Зерттеу еңбегінің нәтижесі бойынша автордың жетістігі нақты негізделіп түсіндіріледі. Пікірдің қорытынды бөлімінде еңбектің кімге арналғандығы, практикалық қолданылу аясы ескертіледі. Пікір жазушы сол саланың білікті маманы болуы тиіс. Ол пікірді жазу барысында ғылым саласына байланысты терминдерді дұрыс қолдана отырып, ойын анық, қисынды, түсінікті жеткізе білуі тиіс. Сөйлем шұбалаңқылығына, ой көмескілігіне жол бермей, еңбек туралы оң пікірін, оң бағасын берген жөн.

Пікір

Н.Р.Күнхожаевтың «Қазіргі Қазақстанның экономикасы: қазіргі жағдайы және болдашағы» деп аталатын қосымша оқу құралына жазылған.

Оқу құралы 1997 жылы шыққан. Еңбек 117 беттен, 20 кесте, 10 суреттен тұрады. Автор Қазақстанның қазіргі кезеңдегі экономикасын төрт бөлімге бөліп қарастырады. Бірінші бөлімде автор Қазақстанның қазіргі кездегі экономикалық жағдайын салыстырмалы түрде көптеген кестелік мәліметтерді келтіре отырып түсіндіреді. Яғни, сандық көрсеткіштерді дәлелді қолдана отырып, еліміздің өтпелі кезеңдегі саяси-әлеуметтік, экономикалық жағдайына оқушы назарын аударады. Екінші бөлімде автор Қазақстанның жақын шет елдермен экономикалық қатынасын, үшінші бөлімде алыс шет елдермен экономикалық қарым-қатынасын, олардың Қазақстан экономикасына тигізген оң әсерін нақты деректер, сандық көрсеткіштер келтіру арқылы баяндайды.

Автор еңбектің соңғы бөлімінде еліміздің болашағына болжау айтады, яғни, бұл бөлімді Қазақстанның 2030 жылға дейінгі стратегиясына арнайды.

Жалпы орта мектептің 9-11 сыныптарына арналған қосымша оқу құралы оқушыларға еліміздің экономикалық жағдайы, бүгінгі мен болашағы, жақын және алыс шет елдермен экономикалық байланысы туралы нақты және дәлелді мәліметтер алуға көп көмек береді. Автордың тілі мектеп оқушыларына түсінікті, жеңіл, жатық. Оқулық оқу құралдарын жазуға қойылатын талаптарға сай жазылған. Көптеген жақсы жақтарын ескере отырып, толықтырып жоғары оқу орындарына арнап шығаруға болады деп ойлаймын.

Пікір иесі:

3. Ғылыми стильдегі сипаттама және талдау мәтіндері

Ғылыми стильде белгілі бір ғылыми мәтінге (түпнұсқаға) жазылатын *талдау, сипаттау* мәтіндері де болады. *Ондай мәтіндерге жоспар, тезис, конспект, пайымдау мәтіндері жатады.* Мұндай мәтіндер ойдың қысқа, нақты тұжырымды, дәлелді, ғылыми негізді, қисынды берілуіне ықпал етеді.

Жоспар ғылыми мәтінді жүйелі, қысқа, тұжырымдауда үлкен рөл атқарады. Автор ғылыми еңбекті жазу я баяндау барысында міндетті түрде жоспарға жүгінеді. Жоспар құру ғылыми мәтінде қаралатын басты мәселелердің белгілі бір тәртіппен жүйелі түрде берілуін қамтамасыз етеді. Жоспар автор ойының нақты, жүйелі берілуіне негіз болады.

Жоспар құру келесі ретпен жүзеге асырылады:

- мәтінді мұқият оқу;
- оқыған мәтінді бөліктерге бөлу;
- әрбір бөлікте қаралатын мәселені қысқаша мазмұнына қарай атау.

Ғылыми стильдің басты шарттарының бірі - нақтылық. Қысқа, жүйелі, тұжырымды, дұрыс құрылған жоспар ғылыми еңбекті жеңіл қабылдауға я баяндауға негіз болады.

Жоспарға қойылатын талаптар:

- жоспар негізгі тақырыптан ауытқымауы қажет;
- жоспар тақырыпты нақты және терең бейнелей алуы қажет;
- жоспар мәтінде берілген негізгі ойды жүйелі, түсінікті өрбіте алуы қажет;
- ғылыми еңбектің жоспарланған бөліктері өзара шамалас болуы қажет.

Жоспар хабарлы және сұраулы сөйлемдер арқылы құрылады. Ғылыми мәтіннің баяндау ерекшелігіне қарай не бірыңғай сұраулы сөйлемдер арқылы, не бірыңғай хабарлы сөйлемдер арқылы құрылуы керек. Егер жоспар сұраулы сөйлемдер арқылы құрылса, сұрақ ғылыми мәтіндегі негізгі ойға, мәселеге қатысты қойылады.

Мысалы: Қазіргі уақытта озонның ыдырауы әлемдік экологиялық мәселе ме? (сұраулы сөйлем)

Озонның ыдырауы қазіргі уақыттағы әлемдік экологиялық мәселе.(хабарлы сөйлем).

Құрылымына қарай жоспар: жай және күрделі болуы мүмкін. Жай жоспарда еңбектегі көтерілген негізгі мәселелер қарастырылады. Ал күрделі жоспарда негізгі мәселелермен қоса, оған қатысты қосалқы, жанама мәселелер де қарастырылады. Әрине, осыған байланысты жоспардағы сөйлем құрылымы да әр түрлі болады. *Ғылыми еңбекті жоспарлауда атаулы сөйлем, жалаң, жайылма сөйлемдер; жай және күрделі сөйлемдер қолданылады.*

Тезис те жоспардың негізінде жасалады. Сондықтан тезисті жазбас бұрын еңбекті оқып, оның қажетті жерін бөліп, белгілеп алу керек, яғни мәселені қысқа, нақты тұжырымдау үшін жоспар жасау керек. Сонан соң ғана жоспарда көрсетілген мәселенің қысқаша тұжырымы беріледі. Тезис дегеніміз ғылыми еңбекті барынша қысқартып көшіріп алу емес, ғылыми еңбектегі айтылмақ, дәлелденбек негізгі мәселені бөліп алып, қысқаша, нақты тұжырымдау.

Тезис бөліктері еңбектің құрылымын бұзбайтын өзара логикалық байланыста болу керек. Мұның өзі еңбектегі мәліметтің жүйелі берілуін, автордың ой шашыраңқылығына бой алдырмауына игі ықпал етеді.

Тезисте тұжырымдалған ой тезисті пайдалану барысында кеңейтуді, дамытуды, дәлелдеуді, тіпті қорғауды қажет етеді. Яғни мәселені ары қарай өрбітуге негіз болады.

Конспект - ақпараттың (информацияның) қысқартылып берілуі. Конспекті де жоспарға негізделіп жасалады. Жүйелі, сауатты жазылған конспект автордың "жеке еңбегі" іспеттес. Яғни автор конспект жасау барысында еңбекті өз түйсігі, түсінігі бойынша қабылдап, қорытады да сол ақпаратты есінде жақсы сақтайды. Конспект мәтіндегі негізгі мәселелерді қамтуы қажет. Конспектіні жазған кезде мәтін сөйлемдерін сол қалпында қалдырса да, ықшамдап қарапайым тілмен баяндаса да болады. Конспект жазудағы негізгі мақсат - сол арқылы барлық мәліметті қажет кезінде еске түсіру.

Біз, әдетте, конспектіні жазу барысында еңбекті оқып отырып қысқартуға дағдыланғанбыз. Ол дұрыс емес. Мұндай әдіс еңбектегі қажетті ақпаратты сұрыптап алуға кері әсер етеді. Сондықтан, конспект жазуға арнайы дайындалу керек. Ол үшін:

- еңбекті бірнеше рет қайталап оқу арқылы оның мағынасына, мазмұнына талдау жасап, түсіну керек;
- болашақ конспектінің жоспарын құру керек;
 - құрылған жоспарға негіздеп конспектіге кіретін мәліметтерді сұрыптау керек;
 - сұрыпталған мәліметтерді ықшам да нақты сөйлемдер арқылы жазу керек;
 - кейбір тіркестерді қысқартып жазуға болады (т.б.- тағы басқалар, т.с.с.- тағы сол сияқты, б.т.- болып табылады);
- қажет болған жағдайда әр түрлі сызба, кесте, диаграмма да енгізіледі;
 - мәтіндегі ерекше маңызды мәселені өзгеріссіз жеткізу мақсатында автордың ойын сөзбе-сөз, яғни цитата-дәйексөз ретінде енгізеді.

Дәйексөз (цитата) - ғылыми еңбектен сөзбе-сөз алынған үзінді. Дәйексөзді қолдану барысында оның қайдан алынғанын (еңбектің авторын, атын, алынған бетін, жылын, т.б.) көрсету ғылыми еңбектің басты шарты. Мәтін ішінде дәйексөз тырнақшаға алынып жазылады.

Конспект жасалатын ақпараттық көздердің (монография, ғылыми мақала т.б.) көлеміне қарай оларды конспектілеудің бірнеше тәсілдері бар: қысқаша конспектілеу немесе конспектінің шағын түрі, толық конспектілеу және аралас конспектілеу. Қысқа немесе шағын көлемді конспектіде еңбекте көтерілген

мәселенің жалпы сипаты қарастырылады: мәселенің жалпы атауы, нені қамтитыны, сол мәселенің ғылым саласында алатын орны және т.б. Толық конспектіде көтерілген мәселенің маңызы, қажеттілігі, шешімі дәлелді мәліметтер негізінде түсіндіріледі, ғылыми тұжырымдалады. Қажет болса, әр түрлі иллюстрациялық материалдар (сызба, кесте, график, сурет т.б.) қарастырылады. Ал аралас конспект жасауда екі тәсілдің де элементтері қолданылады. Мұнда ақпарат қажеттілігіне қарай өте қысқартылып та, толық қамтылып та қарастырылады. Конспектінің жазылуы да жоспарға негізделетіндіктен, ғылыми еңбектегі кейбір қысқа, нақты ғылыми ой- тұжырымдар жоспардың бір бөлігіне енгізілуі де мүмкін.

Конспект жасалатын ақпараттық көздердің санына қарай: монографиялық конспект - бір ғана еңбектің негізінде жасалатын конспект; шолу конспекті - бірнеше ақпараттық еңбектің негізінде жасалған конспект болып бөлінеді.

Ғылыми пайымдау (Научное обоснование) - ғылыми түсінік, ғылыми категорияларды, әртүрлі құбылыстарды ой елегінен өткізу арқылы тұжырым жасау, қорытындыға келу. Пайымдау жан-жақты білімділікті қажет ететін, аса терең ойлауды, өзіндік ой қорытуды қажет ететін ғылыми жанр түрі. Сондықтан пайымдаудың құрылымы да күрделі:

- автордың қаралатын мәселе жайлы жан-жақты түсінігі болу керек;
- автор сол мәселенің проблемалық жағын тани білу керек;
- көтерілген проблеманың тезисін жасап, соны ғылыми дәлелдей алу керек;
- көтерілген проблемаға байланысты ой қорытындысын жасап, ғылыми тұжырым жасай білу керек.

Шешімін күтіп тұрған күрделі мәселенің тезистерін автор кейде антитезис арқылы дәлелдейді. Антитезис - қарсы тезис немесе теріске шығару. Автор тезис арқылы өз ойын айта отырып, антитезис келтіру арқылы өз ойын тұжырымдай, дәлелдей түседі, яғни антитезиске өз ойын қарсы қою арқылы қорытындыға келеді. Сонымен, автор өз ойын қисынмен дәлелдей отырып, қарама-қарсы көзқарасты жоққа шығарады.

Пайымдаудың үш түрі бар: түсіндіре пайымдау, дәлелдей пайымдау, ойландыра пайымдау. Автор түсіндіре пайымдауда тезистің шындық екенін дәлелдемейді, тек оның көпшілікке белгілі мазмұнын ғана ашып көрсетеді.

Дәлелдей пайымдауда автор тезистің ақиқат, шындық екенін дәлелдейді. Автор мәселенің мәнін түсіндіре отырып, дәлелдейді. Яғни автор тезис - антитезис арқылы күрделі проблеманың шешімін ұсынады. Ойландыра пайымдауда өзара байланысты бірнеше пікірді қатар беру арқылы автор ойландыруды мақсат тұтады. Бір мәселеге байланысты қатар берілген бірнеше пікір оқырманына да, авторға да ақиқат жолды таңдауға мүмкіндік береді.

Сипаттау(Описание) - сөйлеу тілінің функциональды-мағыналық қызмет атқаратын ерекше түрі. Ол заттардың, құбылыстардың құрамын, бөліктерін, түрлерін олардың әр түрлі белгілеріне нұсқау арқылы сипатталатын нысанның (обектінің) бүтін көрінісін береді. Әдетте, сипаттаудың сипатталатын нысан түрі мен оның сипатталу ерекшелігіне қарай бірнеше түрі бар: ғылыми сипаттау,

іскерлік сипаттау және әдеби-көркемдік сипаттау.

Ғылыми сипаттау – сипатталатын заттың, құбылыстың ең мңызды, негізгі белгілерінің логикалық жүйелі, объективті, фактіге сәйкес ұғымдарының жиынтығы болып табылады. Ғылыми сипаттаудың негізгі мақсаты - зат пен құбылыс туралы нақты, ақиқат түсінік беру.

Нақты ғылым саласына қатысты жазылған таза ғылыми сипаттауда немесе жеке ғылыми сипаттауда эмоциональдық, образдылық, көркемдік бейнелеу құралдары қолданылмайды. Ал ғылыми – көпшілік мәтіндерде көркемдік бейнелеу құралдары қолданылады, бірақ ол көркем әдебиетте қолданғандай көп сөзді емес, нақты болуы тиіс.

4. Академиялық мәтіндер

Ғылыми стиль жанрларының ендігі бір түрі - академиялық мәтіндер. Академиялық мәтіндерге диссертация түрлері (магистрлік, кандидаттық, докторлық), реферат, ғылыми мақала, ғылыми баяндама т.б. жатады. Бұл ғылыми еңбек түрлерінің әрқайсысының жазылу мақсаты, өзіндік құрылымы, әрқайсысына қойылатын талаптары болады.

Реферат ғылыми стиль жанрларының күрделі түрі болып табылады. Жалпы, реферат - латын сөзі, баяндау, мазмұндау дегенді білдіреді. Реферат - ғылыми еңбек (мақала, диссертация, монография т.б.) түпнұсқасының қысқаша мазмұны. Оның көлемі түпнұсқадан әлдеқайда шағын, мазмұны мен мағынасы жағынан түпнұсқаға тең, құрылымы тұрақты жеке ғылыми еңбек болып табылады. Рефераттың құрылымын сақтап, сауатты жазу арқылы шағын мәтінмен мол ақпарат алуға болады. **Рефераттың құрылымы тұрақты үш бөлімнен тұрады:**

а) кіріспе бөлім; ә) негізгі бөлім; б) анықтамалық немесе қорытынды бөлім.

1. Кіріспе бөлімде еңбек туралы мәліметтер беріледі: еңбектің атауы, автордың аты-жөні, басылымы, көлемі, қандай мәселені баяндайтыны немесе қарастыратыны, неге я қандай мәселеге ғылыми талдау жасалатыны, еңбектің құрылымы (қанша бөлім, тарау, атауы т.б.).
2. Негізгі бөлімде, яғни рефераттың өзінде азат жол (абзац) белгіленбейді. Мұның өзі осы бөлімде қаралатын мәселені, көтерілетін проблеманы логикалық өзара жүйелі байланыста берілген бір бүтін дүние деп есептеуге мүмкіндік береді. Мұнда еңбекте қаралатын мәселенің негізгі мазмұны, яғни мақсаты мен міндеті, негізгі қарастырылатын мәселе, оның сипатталуы, оның шешімі, ғылыми негізделуі, тұжырымы, автордың сол мәселеге байланысты келісім-көзқарасы, дәлелі қарастырылады. Қажет болған жағдайда әр түрлі салыстырмалы сандық көрсеткіштер, сызба-суреттер, кесте-формулалар т.б. келтіріледі.
3. Анықтамалық бөлімге ғылыми еңбекке қатысты басқа да ақпараттар, мысалы, еңбектің библиографиясына енгізілген әдебиеттердің саны, референттің жеке ойлары мен ескертулері т.б. енгізіледі. Референт автордың қорытындысын келтіре отырып, өз ойын тұжырымдайды. Бірақ бұл ақпараттар рефератқа көбіне енгізілмейді.

Реферат жазу барысында адам алдына түрлі мақсат қояды:

- а) рефератты жаза отырып, еңбекте баяндалатын мәселеге байланысты автор өз ойын дәлелдейді;
- ә) бұрыннан бар мәселелерді баяндай келіп, ғылымның жаңа жетістіктерімен, жаңа идеялармен толықтырады;
- б) еңбекте келтірілген пікірлерді дәлелдер келтіре отырып, теріске шығарады;
- в) тақырып бойынша бұрыннан бар ой-пікірлерге шолу жасай отырып, көпшілікке жеткізеді.

Реферат жазылу мақсатына қарай әр түрлі қызмет атқарады:

- а) ақпараттық қызмет, яғни еңбекте қаралатын негізгі мәселеден хабардар ету;
- ә) индикативтік қызмет, яғни еңбекті сипаттау;
- б) іздену қызметі, яғни белгілі бір ғылым саласына қатысты нақты еңбектердің жарық көргендігінен хабар бере отырып, оларда баяндалатын мәселенің тезисін жасау;
- в) таныстыру қызметі - ғылыми еңбектен бұрын жарияланбаған, жоқ мәліметтерді іріктеп алу болып табылады.

Реферат еңбек түпнұсқасының барынша қысқартылып алынған түрі болғандықтан, автор еңбектен ең қажетті, негізгі мәліметті, тезистер мен тұжырымдарды, сондай-ақ қосалқы, жанама мәліметтерді талғап, ажырата алуы қажет. Еңбектегі ең негізгі мәліметті іріктеп алған соң ғана, оның сөйлемдерін өзгертіп, қысқартып, қажет емес жерін мүлдем алып тастау керек.

Қорыта айтқанда, қысқаша айтқанда, яғни, сонымен, басқаша айтқанда сияқты сөздердің көмегімен қайталанып берілетін мәліметтер реферат мәтініне мүлдем енгізілмейді.

Ғылыми мақала - академиялық мәтін түрлерінің бірі. Кез келген ғылым саласына байланысты мақала жазу үшін автор өз зерттеу нысанын жан-жақты, терең зерттей білуі керек. Ғылыми мақала жүйелі, сатылы зерттеудің немесе мақсатты түрде жасалған тәжірибелердің ғылыми негізі, қорытындысы.

Мақала жазу үшін автор сатылы түрде дайындалу керек:

- а) өзін ерекше қызықтыратын, толғантатын тақырыпты таңдау;
 - ә) сол тақырыпты ашу үшін түрлі зерттеу әдістерін пайдалана отырып, тәжірибелер жасап, зерттеулер жүргізу;
 - б) жасалған тәжірибе нәтижесі мен зерттеу нәтижелерін ой елегінен өткізу, жүйелеу, негіздеу, тұжырымдау, нақты қорытындыға келу;
- в) соны көпшілік назарына ұсыну, жазу, жариялау.

Ғылыми мақала қай ғылым саласына қатысты жазылса, сол саланың терминдері, ұғымдары қатыстырылып жазылады. Әрине, ғылыми мақаланың барлығы бірдей ғылыми жаңалықтар туралы болуы мүмкін емес, бірақ жаңа пайымдаулар, жаңа көзқарастар, жаңаша ойлап қабылдау болуы шарт.

Ғылыми мақаланың екі түрі бар: *ғылыми-көпшілік мақала және таза ғылыми мақала*. Ғылыми-көпшілік мақала дүйім жұртшылыққа түсінікті, кез келген оқырман түсініп, пікір қоса алатындай болады және ғылыми қорытындыны автор

емес, оқырманның өзі жасайды. Ал таза ғылыми мақала белгілі бір ғылымның нақты саласына байланысты жазылады және оны сол саланың ғалымдары ғана түсінеді. Онда салалық терминдер мен ұғымдар көп қолданылады да, ғылыми қорытындыны автор өзі жасайды.

Ғылыми мақаланың соңында әдебиеттер тізімі және мақала түйіні беріледі.

Ғылыми мақаланың үлгісі:

Бидай өскіндеріне натрий хлоридінің әсері

З.Б.Сапахова

Дүние жүзінде топырақтың тұздану қауіптілігі жыл сайын арта түсуде. Экологиялық апатқа ұшыраған аймақтарда топырақтың тұздануы ауылшаруашылық өнімдері түсімінің төмендеуіне ғана емес, сондай-ақ адам өміріне де үлкен қауіп туғызатын негізгі фактор болып отыр (1). Топырақтың тұздануымен күресуде көптеген мәселелердің шешімі өсімдіктердің тұзға төзімділігімен өте тығыз байланысты. Ауылшаруашылығы үшін тұзға төзімді өсімдік қана емес, тұзға төзімділігі мен өнімділігі сәйкес келетін өсімдіктер қажет (2). Сондықтан тұзданған топырақта өсуге бейімделген және тұзды ортада түсімі жоғары өнім беретін өсімдік сорттарын алу күннен-күнге өзекті мәселе болуда(3).

Өсімдіктің тұзды топыраққа бейімделу заңдылықтарын анықтау үшін және тұзға төзімділік қасиеттерінің ұрпақтарында сақталуы үшін тұзға төзімділігін арттыратын әр түрлі әдістер қолданылады(4).

Бұл жұмыстың мақсаты жұмсақ бидайдың тұзға төзімділігі әлі зерттелмеген күздік «Жетісу», «Наз», «Қазақстан-4» сорттарының тұзға төзімділігін анықтау. ӘДІСТЕМЕ. Бидай өскіндері NaCl-дың 0,5%; 0,75%; 1,0%; 1,25% концентрациялары қосылған Кноп қоректік ортасында өсірілді. 5, 10, 15 күндік өскіндердегі пероксидоза ферментінің активтілігі Бояркин әдісі бойынша анықталды. Ал бос пролин мөлшері Бредфорд әдісімен анықталды.

НӘТИЖЕЛЕР және оларды ТАЛҚЫЛАУ. Алынған деректер бойынша пероксидозаның активтілігіне тұздың әсері генотипке байланысты екені көрсетілді. Тұздың әсерінен өсуі қатты тежелген "Жетісу" сортының тамырындағы пераксидоза активтілігі басқа сорттарға қарағанда едәуір көтерілді. Тұзға төзімдірек "Наз" бен "Қазақстан-4" сорттарының өскіндері өсе келе фермент активтілігі тамыры мен жапырақта біркелкі өседі. Соның арқасында олардың стресті физиологиялық реакциялары іске қосылатын болуы керек. Зерттелген сорттардың бос пролин мөлшері бойынша өзара айырмашылықтары көп екені байқалады. Бос пролин мөлшері әсерінен өскіндер де арта түседі. Мұндай құбылыс, әсіресе, "Жетісу" сортында анық байқалды. "Қазақстан-4" және "Наз" сорттарының өскіндеріне 0,5% NaCl әсер еткенде тамырындағы пролин мөлшері өзгерген жоқ, жапырақтарында 2,2-2,4 есе өсті. "Жетісу" сортының тамырларында 4-5 есе, жапырақтарында 6-7 есе өсті.

Қорыта айтқанда, тұз туғызатын стресті жеңу үшін әрбір генотиптің өзіне тән ерекшеліктері болатыны анықталды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Строгонов Б.П. Солеустойчивость растений. МГУ. 1987 г. с.355.
2. Регуляция метаболизма растений при засолении среды. Алматы. 1985 г. с.285.
3. Кузнецов В.В. Пролин при стрессе. Алматы. 1993 г. с.30.
4. Bates I. S. Rapid determination of free proline for waters stress studies. 1973. p.209.

Түйін

Бұл жұмыста бидайдың "Жетісу", "Қазақстан-4", "Наз" сорттарының 5, 10, 15 күндік өскіндерінің өсуіне, бос пролин мөлшеріне, пероксидаза активтілігіне натрий хлоридінің әр түрлі концентрацияларының әсері зерттелді. NaCl-дың әсері, әсіресе, "Жетісу" сортында жақсы байқалатыны дәлелденген. (Түйін орыс және ағылшын тілдерінде де қатар берілуі тиіс.)

5. Ғылыми стильдің ауызша түрлері

Ғылыми стильдің ауызша түріне **диалог пен монолог** жатады. Монологқа *лекция*, ал диалогқа *пікірталас*, *алқалы жиын*, *сұхбат* жатады. Монолог пен диалогтың өзара айырмашылығы бар. Монолог бір жақтан ғана өрістеп, дамып отыратын ой болса, диалог екі немесе бірнеше адамның арасында өзара жалғасын тауып отыратын ой болып табылады.

Дәріс - жоғары мектептердің оқу-тәрбие үрдісінде жетекші орын алады. Дәрістің негізгі мақсаты - оқу үрдісінде өтетін оқу пәнінің мазмұны мен мәні жайындағы студенттердің жүйелі ұғымын қалыптастыру, пәннің ғылыми-практикалық аясына сәйкес оның даму принциптері мен заңдылықтарын, сондай-ақ алған білімді практикада қолдана алуға үйрету, ұғындыру, бағыт беру.

Жоғары оқу орындарында дәріске дайындалу және оны жүргізу барысында келесі талаптарды ескеру қажет:

- дәріс мазмұнының типтік жоспар мен жұмыстық оқу жоспарына сәйкестілігін қадағалау;
- дәрісте ғылым мен педагогикалық ойлардың соңғы жетістіктерін және сол мәселелердің болашақтағы қарастырылу бағытын айқындау;
- студенттердің назарын дәріс мазмұнында қарастырылатын негізгі, жетекші ойларға шоғырландыру;
- пәнішілік және пәнаралық логикалық байланысты жүзеге асыру; дәріс мазмұнын аудиториялық және аудиториядан тыс өтетін басқа да жұмыстармен үйлестіру, байланыстыру;
- дәріс мазмұнын еркін баяндау шеберлігін меңгеру;
- қосымша оқу құралдарын (ТОҚ, көрнекі құралдар) негізді, дәріс мазмұнына сай қолдана білу;
- аудиторияның эстетикалық және санитарлық-гигиеналық өлшемдерін сақтау.

Дәрісті дайындау әдістемесі:

- ғылыми материалдарды жинау, оқу, жинақтап қорыту;
- қолданыстағы бағдарламаға сәйкес материалдарды тарау, бөлім, тақырыптарға байланысты топтау;
- әр түрлі техникалық құралдарды - үнтаспа, диафильм, кинофильмдерді таңдап, талғап, топтау;
- курсты оқудың жұмыс жоспарын жасау;
- әр тақырыпқа байланысты дәрістің мәтінін жазу.

Оқытушы келесі жайларды ескеру керек:

- дәріс түрлерін ажырата білу (ақпараттық, проблемалық, шолу дәрістері),
- студенттің оқып-үйреніп отырған ғылымының принциптері мен заңдылықтарын, жаңа білімді меңгеруге шығармашылық ізденіс тұрғысынан келуін, меңгерген білімін практикада тиімді қолдану қажеттілігін ұғындыру;
- студенттердің аудиториялық және аудиториядан тыс жұмыстарының белсенділігін арттыру;
- оқу материалына сәйкес көрнекі құрал түрлері мен техникалық оқыту құралдарын негізді және мол пайдалана білу;
- студенттермен ортақ тіл табысу; -студенттердің жеке пікірін тыңдай және бағалай білу.

Пікірталас (дискуссия) – ғылыми стильдің ауызша түрлерінің бірі. Пікірталас өткізудегі мақсат - шешімін күтіп тұрған өзекті мәселеге арналған даудың шешімін көпшіліктің көзқарасын, ой-пікірін ортаға сала отырып табу. Пікірталасты өткізу де күрделі үрдіс болып табылады.

Пікірталасты өткізбестен бұрын мынадай дайындық жұмыстарын жүзеге асыру керек:

- әлеуметтік маңызы бар, өзекті мәселені көтеретін тақырып таңдау;
- тақырыпты таңдап бекіткен соң, алға нақты міндеттер қою, яғни тақырып аясында қаралатын мәселенің мазмұнын ашу үшін, сұрақтарды нақтылап алу;
- тақырыпқа байланысты таныс емес терминдер болса, оның ғылыми мәнін ашу, мағынасын түсіндіру, қолданылу аясын нақтылау;
- пікірталасқа қатынасатын жақтың я адамның айқындамасын (позициясын) нақтылау;
- мәселеге қатысты әдебиеттерді оқу, мамандармен әңгімелесу, баспасөз беттеріндегі осы мәселеге байланысты ой-пікірлерге жүгіну отырып өз негіздемесін жасау;
- пікірталасты жүргізушіні бекіту.

Пікірталасқа қатысатын адамдарға немесе жаққа қойылатын талаптар:

- өзгенің пікіріне құлақ аса білу;
- өзгенің білімі мен мүмкіншіліктерін өз мүмкіншіліктерімен шамалау;
- өзгенің мінезі мен ой таластыру ерекшелігін ескеру.

Пікірталасты жүргізушіге қойылатын талаптар:

- пікірталасты жүргізушінің сөздік қоры бай, көзқарасы айқын болуы тиіс;
- қарастырылған сұрақтан кейін жүргізуші түйін жасай білу керек; олжалпыға ортақ болу керек;
- жүргізушінің білімі терең, жан-жақты болуы тиіс.

